

Թելով գծում է մի տխուր իրողութիւն, թէ ինչպէս ցարի կառավարութիւնը ոտնահարելով ժողովրդի շահերը, թիկունք էր կանգնում բարձր դասակարգին, որը ոչ միայն կուլտուրական արժէք ցոյց չէր տալիս, այլ եւ կեղեքում, կողոպտում եւ խռնդուտ էր հանդիսանում ժողովրդի առաջադիմութեան ու զարգացման:

Ժողովրդական տնտեսութեան պատմութեան նուիրուած հասարակական շահեկան մի յօդուած ունի նաեւ Թ. Աւգաբէգեանը՝ «Սիմէօն կաթողիկոսի յիշատակարանի ծածկագիրը», խորագրով: Դա մեղանում տնտեսապատմագիտական առաջին ուսումնասիրութիւնն է եւ այդ տեսակետից էլ արժանի է ուշադրութեան:

Բացի յիշեալ բաժիններից՝ «Բանբեր»-ը ունի նաեւ քննադատական-գրախօսական մի բաժին: Այնտեղ աչքի է ընկնում Թ. Աւգաբէգեանի յօդուածը Շապուհ Բագրատունու պատմութեան մասին: Նա պատմական տուեալներով ապացուցանում է, թէ գիրքը չի պատկանում Շապուհի գրչին: Քննադատական բաժնում իր մասնակցութիւնը բերել է Դաւիթ Անանուը, որ քննում է Աշոտ Եւթանիսեանի «Հայ-Ռուս Օրինակագիր» խորագրով գիրքը: Բանասիրական-քննադատական բաժնում շահեկան է Ե. Տէր-Մինասեանի «Կնիք հաւատոյ եւ Հայոց եկեղեցու դիւան. դիրքը Զ եւ Է դարերում» գրքի մասին գրախօսական յօդուածը: Նոյնպէս ուշադրաւ է դարեգին եպիսկոպոսի «Հայ ճարտարապետութիւնը Ստրիգովսկու նոր աշխատութեամբ» քննադատական մատենախօսութիւնը:

«Բանբեր»-ի վերջում կայ Մեսրոպ եպիսկոպոսի «Տեղեկութիւնը Հայագիրտութեան մասին», Այլ եւ «Հայագիրտութեան կորուստներից» խորագրով յօդուածները նուիրուած Գալուստ Բէր-Մկրտչեանի, Նորայր Բիւզանդացու, Կարապետ եպիսկոպոս Տէր-Մկրտչեանի, Կ. Կոստանեանի եւ Լեւոն Լիսիցեանի:

«Բանբեր»-ը փակուում է Ե. Տէր-Մինասեանի «Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի» տեղեկագիր-կանոնագրով:

Ընդհանրապէս «Բանբեր»-ը գիտական լուրջ հանդիսի տպաւորութիւն է թողնում իր բովանդակութեամբ: Նա կարող է մրցել մինչեւ բովանդակութեամբ: Նա կարող է մրցել մինչեւ այժմ լոյս տեսած մեր գիտական ամսագրերի հետ: Ահա այդ տեսակետներով մենք սրտանց ողջունում ենք «Բանբեր»-ի խմբագրութիւնը:

Ալեքան, 12 Մարտ 1923: ԱՐԱՄ ՆՐԵՄՅԱՆ

ԿՐՕՆԻ ԺԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ԴԻՑԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ, ըստ համեմատական Կրօնագիտութեան: Գրեց Դոկտ. Ն. Ա. Մատիկեան, Վիեննա 1920, էջ ԺԲ + 334: Ազգ. Մատ. ՁԷ:

«Գիտական յորդեռանդ ոգեւորութեան հանդէպ եկեղեցւոյ ցոյց տուած տեսակ մը զգուշաւորութիւնն եւ բռնած սպասողական դիրքը, կ'ըսէ բողոքական նշանաւոր դաստիարակ մը, ըստ ինքեան մտաւոր խղճմտութեան ոգւոյն շատ աւելի խնամի է, քան այն արմատական յախուռն վազքը, զոր այսօր գիտութեան աղաւտութեան համար կուող յառաջամարտիկներու քով կը նշմարենք¹»: Արեւելեան ազգերու քաղաքակրթական հնագրական յիշատակարաններու լոյս աշխարհ գալէն ի վեր՝ Կրօնի ծագումն եւ յարակից խնդիրներն Եւրոպան նոր գրականութիւնն ողողեցին: Չեռք բերուած թանկագին գիւտերը բազմակողմանի ուսումնասիրութեան նիւթ դարձան, եւ իրր ճշմարիտ զինանոց մը իրարամերժ աշխարհատեսութեանց աւար եղան, եւ որ զարմանալին է՝ գրեթէ ամէն զէնք «պահպանողական» եկեղեցւոյ հիմերուն կ'երթար զարնուելու: Հասկանալի պատճառներէ դրդեալ կաթողիկէներէն աւելի բողոքական բայց մանաւանդ անհաւատ գիտականներն էին որ մասնաւոր տենդով մը հազար մաղէ կ'անցընէին հին դարերու մնացորդները:

Սակայն ինչ եղաւ արդիւնքը: Աստուծոյ արարչութիւնն ամէն կաղապարի մէջ փորձեցին սեղմել. ոմանք համակ նիւթի թանձրացուցին զայն, արտաքսելով հոգի եւ Աստուած, ուրիշները ամբողջովին հոգիացուցին, նոյնացնելով այսպէս նիւթականն ու աննիւթականը, սահմանաւորն եւ անսահմանը: Ուրեմն մարդկային մտքի հին ծայրայեղութեանց վազքն է, ոգ վերստին հակընդդէմ ուղղութեամբ տիգարձակ կը սուրայ: Գործնականին ուղղուածն էր սակայն Կրօնին մահաբեր հարուած մը տալ, մերկացընելով զայն իր կենսակերտիկ արժէքէն, զետեւ լով անոր որրանը ոչ թէ բանական հոգւոյ առ Աստուած թռիչքին մէջ, այլ տարերային պատկերներու, տունկերու, հոգեկան ախտաւոր «ապրումներու» (երազ, սարսափ եւն) հերոսներու եւ նախնեաց պաշտամունքի, ոգիներու հաւատքին եւ տիեզերական Անսահմանէն եկած անորակելի ճնշումին մէջ:

Առանց եկեղեցւոյ անմիջական միջամտութեան իսկ մինչեւ օրս արդէն բաւական յստա-

¹ F. W. Foerster, Autorität und Freiheit 1910, էջ 91:

կեցաւ հօրիւնը. Կրօնի ծագումնն նկատմամբ յղացուած տեսութիւններն համեմատաբար կարճ ժամանակի մէջ արդէն խաւային դէպ մը կը ներկայացընեն, վասն զի տեսութիւններէն մին տապալեց միւսը եւ տապալեցաւ երրորդէ մը: Այս երեւոյթին խելահաս ըլլալու մեծապէս պիտի նպաստէ Գոկ. Մատիկեանի «Կրօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն» գործը:

Ներածութեան մէջ (էջ 1—13) Հեղինակը նախ ընդհ. ակնարկ մը կու տայ կրօնագիտութեան վրայ: Համառօտիւ կ'որոշէ համեմատական կրօնագիտութեան սահմանը, սկզբնաւորութիւնը (1907 դարէն), աղբիւրները, բուն առարկան, յարակից ձեւերէն ունեցած տարբերութիւնը, մեթոդը եւ ելակէտը: Համեմատ. կրօնագիտութիւնը, որ գործոյս իսկական նիւթը կը կազմէ, ոչ կրօնի փիլիսոփայութիւն է, ոչ կրօններու պատմութիւն եւ ոչ ալ ջատագովութիւն այս կամ այն կրօնի, այլ համեմատական ոճով կը ջանայ մասնական կրօններու մէջ տիրող ընդհ. օրէնքներն ու իրականութիւններն երեւան բերել, կրօնն իր առարկայական առումովը քննադատօրէն գնահատելու համար: Խնդրոյն ծանրակէտը բնականաբար կրօնի ծագումն է եւ այն ոչ թէ հոգեխօսական, այլ զուտ պատմական ծագումը, ասիւնքն երբ եւ նախ ի՞նչ ձեւի տակ կրօնը սկիզբ ըրած է մարդկային կեանքի ազդակ մ'ըլլալու: Ուշադրութեան արժանի է Հեղինակին հետեւեալ դիտողութիւնը, որ բնորոշէ է գրքին քննադատական ոգւոյն. «Կրօնի նախապատմական հարցերը, կ'ըսէ, շատ անգամ եւ այն գլխաւորաբար հակակրօնականներու կողմանէ կը շփոթուէին կրօնի բարոյական եւ դաւաքանական հարցերուն հետ, ստեղծելով այսպէս քասային վիճակ մը թէ կրօնագիտութեան եւ թէ կրօնի փիլիսոփայութեան եւ բնազանցութեան համար» (12):

Գործոյս մարմինը երկու մասի բաժնուած է.

Ա. Կրօնի ծագումը (16—174), Բ. Դիցաբանութիւն (175—327): Ա. մասին մէջ կը ներկայացընէ հարցին — կրօնի ծագումն — ներկայ վիճակը եւ կու տայ «պատմական ակնարկ մը կրօնագիտական գլխաւոր դրութիւններու վրայ, եւ նախ նախապատրաստական շրջանն (փիլիսոփայական-լեզուախօսական դպրոցներ), 2. մարդախօսական կրօնաբնութիւն, ուր կը պարզուին» գրապաշտութեան (positivisme) եւ մենա-

պաշտութեան (monisme) սկզբունքները, Բ. ագգախօսական երեք դրութիւնները, որ են՝ հոգեպաշտութիւն (animisme), մոգապաշտութիւն (magisme) եւ միաստուածականութիւն (monotheisme): Յաջորդ հատուածին մէջ այդ բոլոր տեսութիւններն Հեղինակին կողմանէ քննադատութեան կ'ենթարկուին (64—174):

Գրապաշտութիւնը, որ Aug. Comte անուան կապուած է, ըստ ինքեան իբր փիլիսոփայական աշխարհատեսութիւն կրօնի պատմութեամբ ուղղակի չի զբաղիր, մանաւանդ թէ ինքնապաշտութեանը բերմամբ (agnosticisme) եւ ոչ իսկ արտօնուած է կրօնի ծագման հարցին միջամուխ ըլլալու: Եւ Հ. Մատիկեանի գրապաշտութեան վիճիւններն հերքելու եղանակը եղած է՝ մասնանշ ընելը թէ իր հակասութիւններով արդէն անկարօտ է անգրագոյ հերքման:

Աւելի կարեւոր եւ — կրօնի ծագման տեսակէտէ — աւելի շահեկան է հոգեպաշտութեան վարդապետութիւնը, որովհետեւ հոգեպաշտական ու պատմական է գետինը, որով փորձառական ու պատմական է գետինը, որով փորձառական ու պատմական է գետինը, որով փորձառական ու պատմական է գետինը: Այստեղ ազգախօս Tylor մէկ կողմանէ, Andrew Lang եւ W. Schmidt միւս կողմանէ՝ ամենէն հեղինակաւոր ախոյաններն են: Հեղինակն ոչ միայն մեծամբ կը յայտարարէ, թէ «այսօր այլ եւս ինչորի չկայ», որ հոգեպաշտութիւնը կրօնի եւ Դիցաբանութեան զարգացման մէջ արտաքին կարգի մեծ դեր խաղացիր է, բայց երբ «Տայլըր աւելի յառաջ կ'երթայ եւ կրօնի գոյութեան վրայ ալ կը տարածէ», հոն մեծապէս կ'սխալի: Ա. Լանգ, որ Տայլըրի կարեւոր թիկնաւորներէն մին էր, լիապէս զինաթափ եղաւ երբ, որ մը տեղեկացաւ այն անակընկալ իրողութեան եւ համոզուեցաւ, թէ «Աւստրալիայ» մէջ ազգեր կան, որոնք Աստուած մը միայն կը պաշտեն, ոգիներու պաշտօն չունին եւ կ'ապրին կեանքի ամենասկզբնական պայմաններու մէջ» (էջ 101): Անկէ ի վեր՝ ներկայիս ապրող բազմաթիւ բնազգերու (վայրեն, ըսուած ազգերու) վրայ կատարուած ուսումնասիրութիւններն նոյն արդիւնքը տուին: Գրքի մէջ ուրուագծուած են մօտ 15 ցեղի կրօնները որոնց պաշտամունքի առարկան՝ միակ — նախաշխարհային, արարչագործ, արդարեւ դատ եւ «Հայր» — Աստուած մըն է:

Արդ, այս իրողութիւնը՝ գրապաշտ, մենապաշտ, հոգեպաշտ եւ մոգապաշտ բոլոր ուղղամիտ գիտնականներն ստիպաւ կը հրաւիր-

վերաքննելու իրենց «Հիւանդագին» տեսութիւնները, որոնց բերմամբ կրօնի ծագումը բռնազբօս բարեշնչման մը համեմատ կը ձեւակերտէին, այնու որ կը ջանային իրենց ըմբռնումներն հին եւ նոր բնազգերու հոգւոյն մէջ փոխադրելու: Հ. Մատիկեան այսպէս կը ղետեղէր հարցը. «Կատարեալը անկատարէն, վսեմը ստորինէն, անարգէն, մինչեւ իսկ անասնականէն, ահա այս է աստեանապաշտներու բարեշնչական ամենամեծ սկզբունքը: Այս պարագային բնականաբար քննադատին ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ քննել թէ որո՞նք իրաւունք ունին՝ աստուածապաշտները թէ աստեանապաշտները, կրօնականները թէ հակակրօնականները (էջ 17): Ընթերցողը պիտի համոզուի, թէ Հեղինակին ուժեղ կողմը՝ իրողութեանց վրայ դրած վստահութիւնն է: Պիտի համոզուի, որ հակառակորդին տեսութիւններն հերքելու լաւագոյն եղանակն է՝ դուրս կորզել անոնց մէջէն ճշմարտութեան ոսկեհատերը, որոնցմով մոլորութիւնը վարդաբուրելու սովոր է: Բայց այս ալ կ'ենթադրէ նիւթին մէջ խոր հմտութիւն: Իսկ այդ հմտութիւնը ոչ որ կրնայ զանալ Հեղինակին, երբ աչքէ անցնէ այն բաղմամբի հեղինակաւոր աղբիւրները որոնց ուսումնասիրութեանը տարիներ նուիրած է: Ասով միայն կրնամ մեկնել գրքին միաձոյլ կազմը, կռանակուս եւ ինքնաբոլոս ոճը:

Բայց կրօնի հակառակորդներու հոգւոյն մէջ թաքուն առարկութիւն մը բռնած կը մնայ միշտ, ամէն անգամ որ հաւատացեալ մը կրօնական հարցերու վրայ խօսի կամ գրէ — համոզիչ ուժգնութեամբ կամ ոչ — «Իրերուն վրայ հաւատացեալի աչքով կը նայի, դիտումը վրայ հաւատացեալի աչքով կը նայի: Իսկ այդ պարագային բնականաբար անվերապահօրէն իրաւունք տալը հոգեւստօրէն շատ դժուարին «geste» մը կը դառնայ...: Եւ սակայն մենապաշտ նշանաւոր փիլիսոփայ Wundt իր նորագոյն գրութեանց միոյն մէջ հետեւեալ յառաջաբանութիւնը կ'ընէ. «Հեղինակը (= Wundt ինքը) իր առաջնիկայ աշխատասիրութեանը մէջ եւ ոչ տեղ մը կ'ուրանայ իր գերմանացի ըլլալը, չ'ուրանար նոյնպէս թէ ուրիշ ազգերու փիլիսոփայական արտադրութիւններուն վրայ գերմանական արտադրութեան տեսակէտով կը նայի: Կը խոսգիտութեան տեսակէտով կը նայի: Կը խոստովանի դարձեալ թէ գերմանական զաղափարապաշտութեան աշխարհայեցութիւնը՝ փարապաշտութեան աշխարհայեցութիւնը ինչպէս անհատներու եւ ազգերու կեանքին ու բախտին, նոյնպէս այս պատերազմի ընթացքին

իրը փորձուած փիլիսոփայութիւն մը հանգիստացաւ: Այսու հանգերձ կ'ապահովցնէ, որ իւր այս գրութիւնը sine ira et studio (առանց կողմնակալութեան) գրած է, եւ թէ պատուաւորապէս ջանացեր է ուրիշ ազգերու փիլիսոփայական արտադրութեանց ոչ միայն տկար կողմերը մատնանիշ ընելու, այլ անոնց առաւելութիւններն ալ խոստովանելու¹: Այս յառաջ բերութիւնը կ'ընէմ անոնց անդորրութեանը համար, որոնք գրութեան մը ոգին ինքնակացօրէն մըռնել, ճշմարիտը սխալէն զանազանել չկարենալով՝ հեղինակին ունեցած դաւանանքին կամ պատկանած դպրոցին համեմատ իրենց վստահութեան քուէն կու տան...:

Այս հատուածն աւարտելէ յառաջ կը բաղձայի Հ. Մատիկեանի ուշադրութեան յանձնել, որ Aug. Comteի առարկութեան մէջ կենդանական նշանակութիւն ունեցող կէտն այն էր, թէ «կրօնը այն ատեն կը սկսի, երբ մարդկային առանձնայատկութիւնները, բայց մանաւանդ անձնաւորականութիւնը տիկնազբքի կը վերագրուի» (65): Տրուած պատասխանը (75—78) շատ յաջող է թէեւ, բայց ըստ իս պէտք էր նախ զտնել Comteի եւ այլոց «անձնաւորութեան» գաղափարը, որովհետեւ կը տեսնեմ որ նախամարդուն կողմանէ Տիեզերաց՝ մարդկային, որ է ըսել իրական անձնաւորութիւն վերագրուելով հանգերձ՝ դրապաշտներու եւ մենապաշտներու համաձայն՝ անոր Աստուածը դարձեալ ու միշտ՝ իւր բնազանցական եւ անորակ գաղափար մը, անանձն «մի» մը պէտք է եղեր հասկընալ: «Անձ» կը նշանակէ ինքնակաց եւ ինքնիմաց գոյացողութիւն մը, որ լիապէս լիւնելութիւն է: Մինչ վերացեալ կամ ընդհանրացեալ լինելութիւն մը, ինչպիսի է մենապաշտութեան մին, սին մտատեսիլ մըն է, իրականութեան բոլորովին անմասն, ուստի եւ անիր եւ անանձ հանդիս մը միայն կարելի է անուանել եւ ոչ թէ անձ:

Արդ նախամարդը Տիեզերքին անձնաւորութիւն վերագրած ժամանակ՝ կասկած չկայ, որ իր սեփական անձնաւորութեան (= ինքնակաց եւ ինքնիմաց Եսին) իմաստով միայն կրնար վերագրել, ինքը որ բնազանցական ընդհանուր մտատեսիլներու միլիոնատէրը չէր տակաւին — Comteերու բայց մանաւանդ Օստվալդներու նման: Եւ որովհետեւ նախամարդն

¹ W. Wundt, Die Nationen und ihre Philosophie Leipzig 1915 (յառաջաբան 4—5):

իր անձն իբր գործօն-պատճառ կ'ըմբռնէ՝ արդէն իսկ ասկէ դրդեալ՝ Տիեզերքի մէջ ալ անձնաւոր-պատճառ մը որոնելու կը մղուէր բնականաբար: Այսպէսով՝ նա լուծած էր Տիեզերքի գոյութեան խորհուրդը, որ դրապաշտներու եւ մենապաշտներու համար առեղծուած մնացեր է տակաւին...

Բ. Մասին մէջ Հեղինակը կը շօշափէ գիցաբանութեան հետաքրքրական բայց եւ փափուկ խնդիրը: Վարձ ներածութենէ մը ետքը կը խօսի 1. դիցաբանութեան ծագման եւ էութեան, 2. տիեզերականութեան, 3. առարկաներուն վրայ:

Նիւթապաշտ քաղաքակրթութեան դառնաճաշակ մէկ պտուղն է անտարակոյս այն «կեանքի կռիւ», ըսուած արուեստական խարազանը, որ մարդկային ամբողջ սերունդներ — իբր խորթ զաւակները բնութեան — որմերու, բովերու, մեքենաներու եւ կաթսաներու՝ շուքին, շոգոյն ու ժխորին աշխարհը կը հալածէ անընդհատ: Երեւոյթ մը, որ ոչ միայն կրօնի ու բարոյականի ծիւղերն իսկ կը ցամքեցնէ հոգիներու մէջ, այլ կեանքի ախորժակն անգամ կը մարէ. սրտերը կը խամրին, հոգիները կը թեւատին, կեանքի խորհուրդը կը մեռնի:

Այսպիսի սերունդ մը ցորչափ ազատ չ'արձակուիր, ցորչափ ետ չի տրուիր բնութեան, ուր զետեղեր էր զինքը բնութեան Արարիչը — այդպիսի սերունդ մը ի վիճակի չէ ըմբռնելու այն դարերը, որոնց մէջ մարդիկ — մեր արիւնէն ու ոսկրէն մարդիկ — բնութեան ծոցին մէջ կ'ապրէին, բիրտ արտաքնոյն տակ՝ տաք սիրտ ու կայտառ հոգի մը կրելով: Անոնց «գիտութիւնը» տիտղոսներու, գլուխներու, յօդուածներու չէր բաժնուած, եւ ոչ ալ մասնագիտարաններու (Faculté) անոնց «դպրոց»ները: Իրենց կենսալիր աչքերը ամէն տեղ կեանք կը կարդային: Նախամարդուն համար՝ Տիեզերքը մանրամանք գեղեցիկներէ մեծ ու միակ գեղեցկութիւն մըն էր, որ կը ցոլանար անոր ջինջ հոգւոյն մէջ, այնպէս որ տիեզերական «կեանքն» իր փոքրիկ կեանքին հետ մէկ հոսանք, մէկ հառաչ ու մէկ աղօթք կը կազմէր: «Ինչպէս հիանալի ըրած է զայս Աստուած» կը բացագանչեն Գեւայսօր բուշմենները¹:

Բնամարդը, կ'ըսէ Հեղինակը, միտութիւն ունի բնութեան երեւոյթներն աւելի կենսաւորելու եւ անձնաւորելու. անասուն թէ բոյս,

լուսին թէ արեւ, ջուր թէ հուր կենսունակ էակներ են անոր համար, որոնց երբեմն մինչեւ անգամ՝ իմացողութիւն եւ կամեցողութիւն, սէր եւ ատելութիւն կը վերագրէ (183): Ինչ են սակայն բնութեան երեւոյթներն անձնաւորելու մարդկային հոգեխօսական ներքին ազդակները: Հոս ալ Հեղինակին պատասխանը բաւական յստակ է: Ամէն վերագրումի հիմը՝ պատճառական օրէնքն է, որ բնածին է ամէն մէկ անհատի: Առաջին եւ անմիջական վերագրումը իրերու գոյութեան կը հայի. «այս գեղեցիկ Տիեզերքը — կը մտածէր նախամարդը — որուն մանրիկ մէկ բեկորն է ինքը, եւ ոչ թէ պատճառը, հարկ է որ իր արարիչ պատճառն ունենայ» — ինչպէս որ ինքն իր ամէն մէկ գործքին ետին անպակաս է: Հոս դիցաբանութիւնը գործ չունի, այլ կրօնի նախասերմիկ գաղափարն է: Երկրորդ անձնաւորումը կը հայի իրերու յաջորդականութեան, ապրելու կամ՝ զործելու եղանակին, որ կը համապատասխանէ կերպով մը մեր բնական գիտութեանց: Բնութեան վսեմ, կամ՝ ահագեցիկ, հեռաւոր կամ՝ մերձաւոր պատահմունքներու ուսկից եւ ինչ կերպով ծագելուն ֆիզիզական հարազատ օրէնքներն բացատրել չկարենալով՝ կը մնար մերձաւոր կերպով եւ նմանութեամբ իր փորձառութեան մեկնել զանո՞ք: Ո՛րեմն հոս միտքը կ'ամբողջանայ՝ երեւակայութեամբ ու կը թեւադրուի դիցաբանութեան սահմանը:

Բնութեան զօրութիւններն անձնաւորելը տակաւին բազմաստուածութիւն չէ, սակայն եթէ ամէն պարագայ միասին նկատենք, տարակոյս չկայ, որ անձնաւորելու դրութիւնը ամենամեծ վտանգն էր բազմաստուածութեան: Բնութեան զանազան մասունքները (արեւ, լուսին, երկինք, ծով եւ օդերեւոյթներ) անձնաւորելէն ետքը «գերագոյն էակն է զանոնք ստեղծողը» թերեւս կը միմնջէր դեռ երբեմն նախամարդը. բայց այն օրը, որ սկսաւ բնութեան զօրութիւններուն յարգութեան եւ հաշտութեան պաշտօն մատուցանել՝ գերագոյն էակին վեհ գէմքն սկսած էր արդէն միագնիլ: Անոր ամենապատճառականութիւնը մաս մաս եղած՝ բաժնուած էր բնութեան գլխաւոր զօրութիւններուն միջեւ, որոնց ամէն մէկը իր աստուածութեան առանձին սահմաններն ունէր եւ անոնց մէջ միահեծան տէր էր: Այս պարագային կրօնական ներգործութեան միութիւնն ալ պիտի քայքայուէր բնականաբար: Այս քայքայումին մեծ զարկ տուին նաեւ մոգութիւնն եւ հոգեպաշտութիւնը:

¹ Տես գործոյս Ա. մասը, էջ 110:

Հանգստավայրը արեւելք կը դնէ, որ ըստ երեւոյթին թէեւ ճիշտ չըլլայ, ինչու որ արեւմուտքը յոգնող արեւը՝ նաեւ հոն կրնայ իր յոգնութիւնն առնուլ, սակայն ազգերու համեմատական օրինակները եթէ նկատողութեան առնունք՝ արեւելքի հայող տարբերակն աւելի ընդհանուր է։ Հեղիոսի առասպելին մէջ ալ արեւը արեւմուտք հասած ժամանակ կը յոգնի, բայց լողալով կը զօրանայ եւ երկրի տակէն կ'երթայ հանգչելու իր պալատը, որ արեւելք կը գտնուի» (271)։

Նկատմամբ լուսնոյ դիցաբանութեան Հեղինակը կ'ուսումնասիրէ լուսնոյ ծնանելուն, մեռնելուն, վերակենդանանալուն, սեռային տեսակէտէ՝ արեւու հետ ունեցած յարաբերութեան վերաբերեալ առասպելները։ Վերջին կէտի նկատմամբ «շատ հաւանական է, կ'ըսէ, թէ երկուքին յարաբերութիւնը նախնաբար պարզ արեւնակցական կամ եղբայրական էր, հետեւաբար սեռայինը յետագայ յաւելուած է, գէթ համեմատական օրինակներէն զայն կ'ուսանինք» (297)։ Օրինակի համար Իսքիմացիներու առասպելին մէջ արեւ եւ լուսին անունները կորսուած են արդէն, որ շատ հետաքրքրական պարագայ մըն է, որովհետեւ աստեղային դիցաբանութենէ՝ լոկ ժողովրդական զրոյցի անցքը ցոյց կու տայ։ Շատ յառաջ քոյր մը եւ եղբայր մը կային, որ զերար կը սիրէին, կ'ըսէ առասպելը, երկուքն ալ շատ գեղեցիկ էին եւ եղբայրը գիշերը ծածուկէն իր քրոջ կ'այցելէր, իսկ քոյրը զինքը ճաննալու համար՝ մրոտեց։ Յաջորդ օրը տեսնելով, որ եղբայրն էր այցելողը, սկսաւ փախչիլ եւ եղբայրն ալ զինքը հալածել եւ մինչեւ այսօր ալ կը հալածէ» (298)։ «Որչափ կ'երեւայ, կ'աւելցնէ, մեր Արա Գեղեցիկին աւանդավէպը առասպելներու այս խումբին կը վերաբերի», եւ հակիրճ համեմատութիւններով կը լուսաբանէ սոյն տեսակէտը։

Գիցաբանութեան անդրագոյն առարկաներն են երկիրը, աստղները, բուսական աշխարհն ու մասամբ նաեւ մարդը, որոնց իւրաքանչիւրին վրայ նոյն համեմատական ոճով կը խօսի։

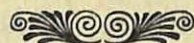
Այս է ահա Հ. Մատիկեանի աշխատասիրութիւնն իր ընդհանուր գծերով եւ ուղղութեամբը։ Այդ քանի մը հարիւր էջերու մէջ խտացուած է ստուար նիւթ՝ կարօտ տարժանելի մշակութեան։ Քննական ոգին բացարձակ անստգիւտ է, որուն արդէն անբռնազբօս ոճն եւ առարկայական լեզուն, ինչպէս նաեւ այն խորապէս լուրջ գիտակցութիւնը, որով առաջնորդուած գործոյն միջամուխ եղած կ'երեւայ, քաջ

կը վկայեն։ «Ով որ հարեւանցի ակնարկ մ'արձակէ ժամանակիս մտաւորական կացութեան վրայ եւ զայն քննէ, կ'ըսէ R. Euckenի հետ, այնպիսին զգալի անորոշութիւն մը, ճնշող անստուգութիւն մը պիտի զգայ մարդկային ձգտումներուն գլխաւոր վախճանին նկատմամբ...։ Չկայ միութիւն մարդկային կեանքին նոյն իսկ ամենէն հիմնական եւ կենսական հարցերուն մէջ» (15)։

Սակայն մարդկային սիրտն ամենէն աւելի ծուլատող եւ կեանքը կազմալուծող ուղղութիւնը՝ կարծենք դարուս այն ժխտական ոգին է, որուն անմիջական արգասիքն է՝ փիլիսոփայութիւն մը, որ ամէն կենսական խնդիր անգիտաւնալ կ'ուզէ եւ որ հաւասար է մտաւոր սնանկութեան։ — Իրօք է Հ. Մատիկեան աչքի առջեւ — նիւթին իսկ բերմամբ — ոչ որոշ դասակարգ մը, ոչ ալ որոշ դաւանանք մ'ունի¹, այլ՝ ինչպէս կ'ըսէ Gustave Lanson իր մէկ գործին մէջ² «կը նուիրէ այս գիրքը ընթերցողաց, ինչպէս երբեմնի համեստ նախաբաններու մէջ կը կարդանք»։

Միայն թէ իբրեւ հայ, եւ ազգասէր հայ ամենայն իրաւամբ կրնայ յուսալ, որ օգտակար պիտի ըլլայ կարգ մը հայ մտաւորականներու, որոնք յաճախ իւրովին հարց կու տան Renanի հետ թէ «կարելի պիտի ըլլայ արդեօք մարդուն վախճանին, ինչպէս եւ Անսահմանին հետ իր յարաբերութեանց մասին աւելի ստույգ տեսութիւն մը ձեռք բերել...։ Պիտի կարենա՞նք արդեօք պայծառ կերպով գիտնալ էակներու ծագման օրէնքը, խղճի բնութիւնը, կամ թէ ինչ է կեանքը եւ անձնաւորութիւնը։ Արդեօք աշխարհ — առանց հաւատքի վերադառնալու, առանց իր դրապաշտ փիլիսոփայութեան ճամբան լքելու պիտի կարենա՞յ զուարթութիւն, խանդ, յոյս եւ յաւերժական գաղափարներ գտնել վերստին։ Կ'արժէ՞ օր մ'իսկ ապրիլը, եւ այն, որ պարտքին կը հաւատայ (!), պիտի գտնէ՞ արդեօք պարտքին մէջ իր վարձատրութիւնը...» եւ պատասխան կ'ընդունին՝ «Je l'ignore»³։

Հ. Մ. ԵՂՆԱՅԱՆ

¹ Հմմտ. Զառաջաբանը։

² Hist. de la Litt. française 1898, avant-propos.

³ Renan, Discours d'ouverture au collège de France. Հմմտ. Mgr. Dechamps, Franc-Maçonnerie. Paris 1880 (2e éd.) p. 45.